

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ УМІНЬ УЧНІВ НА МАТЕРІАЛАХ ПІДРУЧНИКІВ З ПРАВОЗНАВСТВА ДЛЯ 9 і 10 КЛАСІВ

*Н. М. Жидкова,
Інститут педагогіки НАПН України*

Постановка проблеми. У Державному стандарті базової й повної середньої освіти [2] особлива увага приділяється підготовці учнів до пізнавальної і творчої діяльності, що зумовлює актуальність формування системи різнорівневих умінь. Вивчення правознавства передбачає набуття учнями низки правових умінь. Наразі підручник залишається основним засобом для цього.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням якості змісту підручників займаються К. Баханов, Є. Вяземський, В. Мисан, О. Певцова, О. Пометун, І. Смагін, М. Студенікін. У процесі цього вивчення були сформульовані критерії аналізу шкільних підручників з предметів суспільствознавчого циклу.

Важливим показником методичної відповідності підручників з правознавства вимогам освітньої предметної системи є сприяння матеріалів формуванню предметної компетентності, складовою якого є предметні вміння [7, 89].

Формулювання цілей статті. У цій статті на основі аналізу матеріалів трьох підручників з правознавства для 9 та двох 10 класів представимо, як формувати правові вміння в навчально-пізнавальній діяльності. Для аналізу були взяті підручники 2009 року з правознавства (практичний курс) для 9 класу таких авторів: О. Пометун і Т. Ремех (далі – «Підручник О. Пометун, Т. Ремех»); О. Наровлянський (далі – «Підручник О. Наровлянського, 9 кл.»); В. Сутковий, Т. Філіпенко (далі – «Підручник В. Суткового»). Серед підручників для 10 класу (академічний рівень) 2010 року були відібрані доробки двох авторів: О. Наровлянського та С. Гавриша, В. Суткового, Т. Філіпенко (далі – «Підручник С. Гавриша»). Усі підручники 9 та 10 класів відповідають навчальним програмам, мають гриф МОН України й практично використовуються у школах.

Основна частина. Початкове ознайомлення зі змістом підручника відбувається на вступному уроці. Структурно всі підручники для 9 класу містять вступ урок, 7 розділів, які поділені на теми (параграфи). Підручники О. Пометун, Т. Ремех та В. Суткового мають 4 узагальнювальні теми та на додаток підручник О. Пометун, Т. Ремех 1 узагальнювальну тему всього курсу. Додатково в кінці підручника О. Пометун, Т. Ремех вміщені у скороченому вигляді нормативно-правові акти і пам'ятки використання інтерактивних методів роботи на уроках, а в підручниках О. Наровлянського та О. Пометун, Т. Ремех ще й термінологічний словник. Підручники для 10 класу складаються зі вступу, 4 частин, поділених на параграфи, 4 узагальнювальних уроків і глосарія.

Слід зазначити, що підручники для 9 і 10 класів демонструють різні підходи до формування вмінь, що обумовлено навчальними програмами. Відомо, що вміння формуються шляхом застосування прийомів під час виконання завдань. На думку О. Пометун випереджальні запитання роблять процес читання тексту вдумливішим і осмисленим [5, 6]. Так, за підручниками 9 класу відповідно до поурочного переліку вмінь і навичок навчальної програми учні вчаться формулювати поняття, аналізувати нормативно-правові акти, розв'язувати правові ситуації, складати документ у вирішенні завдань, що наскрізно вміщені в основному тексті. У 10 класі такий підхід застосовується лише до формування вмінь формулювати поняття й аналізувати нормативно-правові акти (підручник О. Наровлянського). Завдання щодо розв'язання правових ситуацій в обох підручниках для 10 класу розміщені вкінці параграфу і спрямовані на виявлення його рівня сформованості. У всіх випадках розвиток умінь потребує допомоги вчителя.

Вступ підручників для 9 класу розкриває особливості правознавства й визначає місце предмета серед інших дисциплін. У вступному тексті підручника О. Наровлянського зосереджено увагу на практичному характері навчального курсу, формуванні вмінь застосовувати правові знання для реалізації своїх прав та інтересів і представлено алгоритм дій для виконання інтерактивних вправ [3, 6–7]. У підручнику О. Пометун, Т. Ремех розкривається зміст терміна правознавство, демонструються особливості юридичного способу викладення думок [6, 4–5]. У підручнику В. Суткового зміст правознавства розкрито через історію становлення права [8, 3–4].

У 10 класі учні набувають умінь системно застосовувати знання про теорію держави і права в навчальній діяльності. До речі, якщо С. Гавриш у вступному слові розповідає про місце правознавства серед суспільствознавчих наук, мету і завдання курсу [1, 3], то О. Наровлянський дає інструментарій для роботи: знайомить учнів з пам'ятками розв'язування юридичних ситуацій, аналізу нормативно-правових актів, порівняння юридичних понять [4, 4]. Вдало розміщені пам'ятки дають змогу учням легко знаходити їх у процесі навчання.

Закінчуючи обговорення вступної частини, варто звернути увагу на апарат орієнтування підручника, який дає змогу учням виявляти необхідні рубрики. У підручниках В. Суткового та С. Гавриша вводяться спеціальні позначки для роботи з поняттям, історією поняття, юридичними документами, юридичною ситуацією. Підручник О. Пометун, Т. Ремех орієнтує учнів на роботу з правовими ситуаціями через позначку. У підручниках О. Наровлянського спеціально позначена робота з нормативно-правовими актами.

За названими підручниками ми пропонуємо будувати роботу послідовно і системно за такими критеріями: 1) ускладненням прийомів (від репродуктивних до перетворюючих і творчих) і їх застосування під час виконання різнорівневих завдань, вивчення нового матеріалу; 2) зростанням рівня самостійності (від наслідування зразка до самостійного використання

прийому); 3) розвитком умінь (у 9 класі учні засвоюють комплекс умінь і навичок, а в 10 класі цей комплекс застосовується й доповнюється окремими вміннями).

Варто наголосити на ще одному показникові, що наочно представлено у підручнику О. Пометун, Т. Ремех. Автори пропонують таку послідовність у формуванні окремих умінь: при вивченні I розділу «Правила і закони в суспільстві та твоєму житті» учні вчать формулювати поняття, II розділу «Ти – людина, громадянин, отже маєш права» – аналізувати нормативно-правові акти (вміння працювати з поняттями необхідне при аналізі нормативно-правових актів); набуття вміння вирішувати правові ситуації і складати правові документи відбувається при вивченні розділів III «Ти і цивільно-правові відносини», IV «Закони у житті твоєї сім'ї», V «Твої права у трудових правовідносинах», VI «Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві» (аналіз нормативно-правових актів застосовується у певних вміннях). Саме такий підхід відповідає вимогам програми 9 класу.

Розглянемо шляхи формування кожного з умінь. Спочатку ознайомимося зі вмінням формулювати поняття, яке потребує спектра прийомів: репродуктивних (упізнавати і називати поняття [3, 14; 8, 8]); перетворюючих (визначати поняття через ознаки (основні і другорядні) [1, 34; 3, 29; 4, 13–14; 6, 16; 8, 33] та через функції [3, 16; 4, 140–141; 6, 62; 8, 75], класифікувати поняття [1, 19; 3, 31; 4, 123; 6, 17; 8, 98], наводити приклади застосування понять [1, 10; 4, 123; 6, 19; 8, 28–29], порівнювати поняття [1, 46; 3, 64; 4, 27; 6, 12; 8, 56], розкривати зміст і обсяг поняття [3, 16–17; 4, 29; 6, 31], пояснювати поняття [1, 56; 3, 20; 4, 40; 6, 11; 8, 29–30;], судження [1, 77; 3, 129; 4, 32; 6, 35; 8, 71]); творчих (формулювання висновків [1, 355; 3, 79; 4, 71; 6, 49; 8, 71]; пояснення генезису поняття [1, 177; 3, 81; 4, 93; 6, 27; 8, 41–42]). Зауважимо, у формуванні прийомів підручники не є самодостатніми. Прийоми у них, як правило, представлені у формі системи запитань, прикладу дій або ж умовно-графічному зображенні. Унаочнення прийомів у письмово-графічній формі, а саме завдань до ілюстрацій (підручники О. Наровлянського і В. Суткового) або схеми і таблиці (усі підручники) потребують допомоги вчителя: необхідно розкласти прийом на окремі кроки, з'ясувати значимість та проконтролювати його застосування.

Аналіз програм і підручників свідчить, що формування спектра умінь переважно відбувається під час вивчення I розділу у 9 класі та застосовується й розвивається у подальшому засвоєнні курсу й протягом усього 10 класу. Формування умінь на кожному уроці представлено трирівневою системою у бік їх ускладнення. Наприклад, на репродуктивному рівні учні вчать розпізнавати поняття, на перетворюючому рівні характеризувати або порівнювати, на творчому – формулювати висновок, самостійно давати визначення поняттю.

Зростання самостійності учнів у формуванні прийому можна показати на прикладі підручника В. Суткового. Так, учні спочатку вчать прийому порівняння шляхом заповнення таблиці за запропонованими у підручнику критеріями, потім визначати критерії за наведеними прикладами, а далі

самостійно заповнювати таблицю [8, 35, 37, 39, 79]; або у підручнику О. Пометун, Т. Ремех прийом класифікації понять представлено через діяльність за зразком, а потім його самостійне застосування під час виконання вправ [6, 17, 19].

Відомо, що для полегшення сприйняття нового поняття необхідно згадати подібне з повсякденного досвіду або засвоєне з інших навчальних предметів. Автори підручників для 9 класу пропонують формулювати поняття на основі переосмислення фрагмента відомої казки (підручник О. Пометун, Т. Ремех), історичних понять (підручник О. Наровлянського), етимології понять (підручник В. Суткового). У 10 класі учні систематизують знання переважно шляхом побудови понять родово-видових зв'язків (підручник О. Наровлянського), а також застосовують комплекс прийомів перетворюючого і творчого рівнів. Для розуміння невідомого чи складного поняття учні можуть звернутися до термінологічного словника підручника. Він стає у нагоді й для перевірки сформульованого поняття учнями.

Уміння формулювати поняття може формуватися у поєднанні з іншими правовими вміннями при аналізі нормативно-правового акту [3, 122; 4, 137–138; 6, 36; 8, 41] або вирішенні правової ситуації [3, 176; 4, 137–138; 6, 60; 8, 37].

Уміння працювати з нормативно-правовими актами відносяться до основних, що їх набувають учні при вивченні правознавства. Робота з нормативно-правовою базою складається з внутрішнього і зовнішнього аналізу нормативно-правових актів.

Для внутрішнього аналізу необхідні такі прийоми: репродуктивні (називати документ, знаходити інформацію у тексті) [3, 40; 6, 50; 8, 49]; перетворюючі (тлумачити [1, 60–61; 3, 41; 4, 72–73; 6, 58, 62; 8, 27–28]; коментувати [6, 55]; порівнювати нормативно-правові акти [1, 362; 3, 136; 4, 49; 6, 74; 8, 20, 25]; застосувати положення нормативно-правових актів, яке, як правило, демонструється у вирішенні правової ситуації [3, 52; 6, 57], або, як у підручнику О. Наровлянського, пов'язаний зі складанням правового документа [3, 101]); творчі (оцінювати положення, формулювати висновок, що дає змогу застосувати відомі прийоми [3, 185; 4, 146; 6, 69; 8, 44]).

Зазначимо, що, відповідно до програм і підручників, у 9 класі більш широко робота з аналізованим вмінням представлена у засвоєнні II розділу «Ти – людина, значить маєш права», а у 10 класі – частини III «Основи публічного права».

Система роботи на уроках починається з репродуктивних умінь (як називати нормативно-правові акти, називати поняття за документами), далі з перетворюючими (як коментувати положення, описувати їх та застосовувати) і, нарешті, з творчими (обґрунтовувати значимість положень, формулювати висновок тощо).

Якщо у 9 класі учні засвоюють переважно вміння внутрішнього аналізу, то у 10 відповідно до навчальних програм вчать перетворюючим і творчим вмінням внутрішнього аналізу нормативно-правового акта та здійсненню зовнішнього аналізу документа.

Орієнтуватись у нормативно-правовій базі учням допоможе вміння зовнішнього аналізу документа. Усі підручники містять перелік джерел права, але у них мало представлених завдань для формування відповідного вміння. Такий приклад подається лише у підручниках О. Наровлянського та О. Пометун, Т. Ремех [3, 174; 6, 28].

Будування прийомів авторами підручників пропонується здійснювати через умовно-графічні зображення, як у підручнику С. Гавриша показано прийом тлумачення [1, 59–61] чи прийом порівняння у підручниках С. Гавриша, В. Суткового [1, 101; 8, 42].

Іншим умінням, яке формується майже на кожному уроці практичного курсу, є аналізування і розв'язання правової ситуації. Робота з правовими ситуаціями дає змогу учням засвоїти такі прийоми: репродуктивного рівня (аналізувати умови ситуації з незначною кількістю одиниць тексту [3, 28; 5, 55; 6, 36; 8, 37]); перетворюючого рівня (аналізувати умови ситуації зі значною кількістю одиниць тексту [1, 45; 3, 39; 4, 19; 6, 33; 8, 107], визначити проблему ситуації [1, 136, 137; 3, 128; 4, 161; 6, 26; 8, 140], аналізувати і застосовувати положення нормативно-правового акта [3, 59; 6, 56; 8, 30], шукати правову та іншу інформацію у різних джерелах [1, 68; 3, 52], оцінювати дії учасників та їх результати [2, 136–137; 3, 128; 4, 161; 6, 109; 8, 140], наводити аргументи на користь кожної зі сторін [1, с. 368; 3, с. 134; 6, с. 56; 8, с. 140]); творчого рівня (аналізувати ситуації і формувати рішення з погляду його можливих наслідків [1, 68; 3, 113; 4, 149; 6, 103; 8, 76]).

Процес роботи з правовими ситуаціями авторами всіх підручників практичного курсу починається з аналізу ситуацій репродуктивного рівня, які, як правило, представлені в I розділі. У II розділі учні вчаться вирішувати ситуації перетворюючого рівня, які потребують складніших прийомів, як наприклад, застосувати нормативно-правовий акт. Ситуації творчого рівня вміщені у підручниках О. Пометун, Т. Ремех (III–VI розділи) та С. Гавриша (III–IV частини). Серія взаємопов'язаних запитань до ситуації спрямовують учнів на вироблення стратегії їх розв'язання.

Формування прийомів вирішення правової ситуації і застосування нормативно-правового акта може відбуватись водночас. Такий приклад наведено в підручнику В. Суткового через заповнення таблиці [8, 30, 96].

Навчання учнів умінню складати правові документи є логічним завершенням роботи практичного курсу правознавства й представлена у підручниках у III–VI розділах. Це такі документи, як заява, договір (угода), скарга, протокол зборів, резюме тощо. У підготовці конкретного документа учні набувають: репродуктивних умінь (складати документ за зразком); перетворюючих (структурувати його, зазначити назву документа, визначити особу, до якої слід звертатися, застосовувати нормативно-правовий акт, формулювати його зміст, зазначити додаткові документи); творчих (самостійно складати документ). У підручниках для 9 класу пропонується складати документ з посиланням на нормативно-правовий акт (підручники О. Пометун, Т. Ремех та В. Суткового) або складати документ у поєднанні з розв'язанням чи моделюванням правової ситуації [3, 191; 6, 98; 8, 108–109].

Слід зазначити, що одним із завдань правознавства в 10 класі є формування вмінь учнів застосовувати правові знання в житті, а тому вміння складати документ потребує подальшого розвитку. Але, на жаль, запропоноване вміння у підручниках для 10 класу не представлено.

Висновки. Отже, аналіз підручників для 9 і 10 класів свідчить про можливість будувати процес формування вмінь системно й послідовно: у напрямі їх ускладнення – від засвоєння репродуктивних прийомів до перетворюючих і творчих, а також їх застосування у вирішенні системи завдань, засвоєнні нової теми; у 9 класі формується спектр прийомів, а у 10 класі учнівські вміння відпрацьовуються й доповнюються окремими прийомами – від діяльності за зразком до самостійної навчальної діяльності, що супроводжується умовно-графічним зображенням. Формулювання окремих умінь може відбуватися комплексно, що свідчить про їх взаємозв'язок: застосовувати нормативно-правовий акт у розв'язанні правової ситуації або у складанні документа тощо.

Література

1. Гавриш С. Б. Правознавство : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень [Текст] / С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. – К. : Генеза, 2010. – 416 с.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/education/average>
3. Наровлянський О. Д. Правознавство (практичний курс) : підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / О. Д. Наровлянський. – К. : Грамота, 2009. – 216 с.
4. Наровлянський О. Д. Правознавство : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / О. Д. Наровлянський. – К. : Грамота, 2010. – 232 с.
5. Пометун О. Методика роботи з підручниками на уроках історії України в 10 класі [Текст] / О. Пометун // Історія і суспільствознавство в школах України. – 2011. – № 1. – С. 5–8.
6. Пометун О. І. Правознавство. Практичний курс : підручник для 9 кл. [Текст] / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. – К. : Літера, ЛТД, 2009. – 192 с.
7. Смагін І. І. Оцінка рівня якості підручників із правознавства для 9 класу загальноосвітньої школи [Текст] / І. І. Смагін // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – 2010. – № 52. – С. 88–91.
8. Сутковий В. Л. Правознавство (практичний курс) : підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. – К. : Генеза, 2009. – 216 с.

UA У статті висвітлюється питання формування правових умінь в учнів 9 та 10 класів на основі аналізу матеріалів підручників з правознавства. Показано, яких умінь, прийомів і компетенцій набувають учні при проходженні навчального курсу. Підкреслено провідну роль системи вмінь у навчально-пізнавальній діяльності учнів.

Ключові слова: аналіз підручників з правознавства, формування вмінь, система вмінь, навчально-пізнавальна діяльність.

RU В статье рассматривается вопрос формирования правовых умений учащихся на основании анализа материалов учебников для 9 и 10 классов по правоведению. Показано, какие приемы, умения и компетенции приобретают учащиеся при изучении учебного курса. Подчеркнута ведущая роль системы умений в учебно-познавательной деятельности.

Ключевые слова: анализ учебников по правоведению, формирование умений, система умений, учебно-познавательная деятельность.

EN The article explores the formation of legal abilities of pupils on the basis of analysis of selected textbooks on jurisprudence for 9–10 grade. The techniques, abilities and competences acquired within the course are listed. The leading role of the established system of abilities in educational activities of pupils is emphasized.

Keywords: analysis of textbooks on jurisprudence, formation of abilities, system of abilities, educational activity.